

ISMERTETÉSEK

A Duna-mappáció

A Duna folyó magyarországi szakaszának térképei (1819–1833) az osztrák határtól Péterváradig. DVD-ROM. Pécs 2005. Médiatár Kft.

A hazai történeti demográfiai irodalomban gyakori utalásokat találunk a területenként eltérő demográfiai viszonyok magyarázatára lehetőséget adó ökológiai különbségekre vagy még gyakrabban az azokhoz való alkalmazkodást (is) kifejező gazdálkodásbeli sajátosságokra. Morzsákra hullott történettudományunk azonban ritkán bocsátkozik komplex, ökológiai és demográfiai szempontokat egyszerre érvényesítő vizsgálatokba. Ennek fontos lépcsőfoka lehet a térképi források szélesebb körű felhasználása a történeti demográfiai kutatásokban, amelyet komolyan segíthet az ilyen forrásokat megjelentető DVD-ROM kiadványok terjedése.

Ebből a nézőpontból is örömdetes a Duna-mappációról készült, most ismertető DVD-ROM megjelenése. Az elmúlt években az Arcanum Adatbázis Kft. és a hazai levéltárak együttműködésében több levéltári forrás látott napvilágot DVD-ROM formában. A 2004. évi Történeti Demográfiai Évkönyv lapjain Faragó Tamás értékelte az Arcanum DVD-ROM kiadványait, ami felment a meginduló DVD-ROM forráskiadás tágabb kontextusának és jelentőségének bemutatása alól. Ezzel kapcsolatban had utaljak csak az első és a második katonai felmérés szelvényeinek digitális kiadására.

A Duna-mappáció DVD-ROM Tóth G. Péter szerkesztésében, a Pécsi Tudományegyetem Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszéke, a Magyar Országos Levéltár és a Médiatár Kft. együttműködésében készült. A kutatást az OTKA Társadalomtudományi kuratóriuma támogatta, az iskolateremtő személyiségek program keretében, Andrásfalvy Bertalan témavezetése mellett.

A Duna-mappáció a 19. század első harmadának nagyszabású, a maga korában világszerte párhát ritkító folyam-felmérése, amelynek eredményeként az egész történeti Magyarország Duna-szakaszán nagyméretarányú térképek és ezeket kiegészítő mérnöki jegyzetek készültek. A forrás eredeti lelőhelye a Magyar Országos Levéltár, a mikroszintű térképek jelzete: S 80 No. 125 Vízrajzi Intézet, a mezoszintű térképeké: No. 126, a makroszintű térképeké S 76 No. 163, a mérnöki jegyzeteké: S 81 1/b Vízrajzi Intézet, iratok.

A digitális forráskiadványt 1652 1:3600 méretarányú alaptérkép, 53 alaptérkép-másodpéldány (azonos területről alacsony- és magas vízálláskor készült változat), 24 középszintű átnézeti térkép, 4 makroszintű áttekintő térkép, valamint a fölmérések során készült 791 szövegegységbe sorolt, 1268 oldalnyi (latin-, német- vagy magyarnyelvű) kéziratos mérnöki jegyzet digitális képe,

illetve azok átírt szövege alkotja. A térképek digitális képe 300 dpi, a mérnöki leírásoké 240 dpi felbontásban készült, az eredeti források kézbevitelével gyakorlatilag egyenértékű felhasználási lehetőséget biztosítva. Mind a szövegek, mind a térképek tetszőlegesen nagyíthatók vagy kicsinyíthetők.

A tárgyalt kiadvány legfontosabb újdonsága, hogy az egyes térképlapok, és mérnöki leírások mindegyikéhez egy-egy adatlap tartozik, amelyek a térképlapok esetében 30, a leírások esetében 12 pontból álló, Excel táblázatban megjelenített meta-adatbázist képeznek. Ezek gerincét a térképek és a mérnöki leírások képi és szöveges információinak feldolgozott, táblázatba transzformált gyűjteményei alkotják.

Keresőprogram segítségével az adatlapok adatainak bármelyikére rákérdezve, a megfelelő adatlapok és a hozzájuk tartozó térképek és/vagy mérnöki leírások leválogathatók, csoportba rendezve vizsgálhatók vagy kinyomtathatók. Index segítségével vagy szabad kereséssel többek között a településnevek, földrajzi helynevek, különböző külterületi objektumok, művelési ágak, a felmérés dátuma, vagy a felmérést végző mérnök neve stb. alapján kutathatunk az adatokban.

Az egyes leválogatott térképlapokat a térben szomszédos térképlapok környezetében vizsgálhatjuk, pdf program segítségével, azok között tetszőlegesen „sétálhatunk”, átlépve a szomszédos területekről készült szelvények bármelyikére, végső soron akár az egész történeti Magyarországot átszelő Duna-szakaszt bebarangolva. A térképeken mind távolság, mind területmérést is végezhetünk. A speciális alkalmazásokra a DVD-ROM készítői önálló szoftvert fejlesztettek ki. Használata könnyű, áttekinthető, gyorsan elsajátítható.

A térképeket a későbbi felhasználási lehetőségekre gondolva georeferenciával látták el, mai földrajzi koordinátákkal egyeztetették. A vetületi rendszer nélküli térképeket az Egységes Országos Vetületi Rendszerbe transzformálták. A térképek tájolása a budai meridián 0-pontjából indul ki.

Itt kell megemlítenünk, hogy az Országos Levéltárban őrzött Dunamappáció térképgyűjteménye hiányos (számos szelvény elveszhetett, talán el sem készült, jobb esetben, más levéltárakban lappang), így gyakran fehér, „Lappangó Szelvény” feliratú fehér téglalapokat találunk a digitálisan megjelenített szelvények között. Ezek földrajzi koordinátáit, gondolva esetleges későbbi megtalálásukra is, szintén meghatározták. Tóth G. Péter becslése szerint az egykor elkészült szelvények száma 2376 és 2909 között lehet. A két szám közötti különbséget az adja, hogy nem tudjuk, a tervezett térképszelvények közül mindegyik elkészült-e. A magasabb számból kiindulva és az eltérő vizátláskor készült másodpéldányokat figyelmen kívül hagyva, a MOL gyűjteménye és a DVD-ROM az egykor készült szelvények kereken 57%-át tartalmazza. A mérnöki leírások szintén hiányosak, ezek egykori számát nehezebb megbecsülni. A gyűjtemény egyaránt tartalmaz térképeket mérnöki leírás nélkül, és lappangó szelvényekhez tartozó leírásokat.

A források képi megjelenítését és a szöveges források átírását Tóth G. Péter szerkesztői előszava, Dóka Klára a felmérés történetét bemutató tanulmánya, T. Papp Zsófia a térképek dokumentációs mérnöki jegyzeteinek átírásához fűzött bevezetője, valamint Bíró László, Rendes Péter és Mester Tibor a digitális forráskiadvány technikai hátterét ismertető leírása bőséges magyarázó információval egészíti ki. Megtalálhatjuk ezen kívül a lemezen a felmérés munkálatai során azonosítható 28 mérnök közül az ismert életrajzzal rendelkezők pályaképet is.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Duna-mappáció DVD-ROM kiadása magasra tette a mércét a további digitális forráskiadványok megjelenetési előtt. Csak remélhetjük, hogy a tengernyi szervezés és munka nem veszi el a kedvet a hasonló vállalkozásoktól, a kutatók, intézmények érdeklődését pedig nem töri le a jelen kiadvány 24 000 Ft-os bruttó ára, már csak azért sem, mert ez semmivel sem magasabb a korábban megjelent, kevesebb felhasználási lehetőséget kínáló digitális forráskiadványok áránál.

Mennyiben hasznosítható a történeti demográfia számára az ismertetett DVD-ROM?

A 18–19. századi kistáji különbségek elkülönítése szempontjából kulcsfontosságú az elmúlt századok történeti földrajzának, sokszor legjobban a térképi források alapján lehetséges tanulmányozása. A térképek módszeres bevonása a kutatásba az egyes kistájak, demográfiaiilag azonos viselkedésű mikroegységek elhatárolásával segíthet a demográfiai jelenségek ökológiai-gazdasági beágyazottságának vizsgálatában. Ezt nehezíti, hogy a 19. század közepéig ugyan számos, főként úrbéri- vagy határpererekhez kapcsolódó térkép maradt fent, ezek azonban településenként eltérő időpontban, céllal, tartalommal és méretarányban készültek, továbbá véletlenszerűen és hézagosan maradtak ránk. Így levéltárainkban elvértve találkozhatunk egy-egy településnél nagyobb, összefüggő területet ábrázoló, de még kellően nagy méretarányú térképekkel. Ebben a vonatkozásban is felbecsülhetetlen értéke van egy egységes szempontok alapján, nagyjából azonos időben és összefüggő területről készült, az adatok tömeges vizsgálatára is alkalmas térképes felmérésnek. A katonai felmérések vagy a nagyobb folyóink mérnöki felmérése során keletkezett térképek biztosítják számunkra ezeket a kutatási lehetőségeket. A Duna-mappáció szelvényeihez és mérnöki jegyzeteihez készült meta-adatbázisok pedig nemcsak az adatok gyors és praktikus tanulmányozására nyújtanak lehetőséget és egyszersmind követendő példát a további feldolgozások számára, hanem a térképi és demográfiai adatok közös adatbázisba szervezésének problémáját is megoldják.

Elter András

Andrew Hinde: *England's population. A history since the Domesday survey.* (Anglia népességének története a Domesday összeírástól napjainkig.) Hodder Arnold, London, 2003. 291 oldal.

Meglepő, de tény, hogy a történeti demográfiai kutatások egyik vezető hatalmáról, Angliáról, mindezidáig nem született még egységes, néhány száz évnél hosszabb időszakot, vagy az ország teljes területét felölelő összefoglaló munka.¹ A tény azért is sajnálatos, mivel Anglia népesedéstörténetének tanulmányozása fontos kulcs lehet egész Európa demográfiai fejlődésének jobb megértéséhez. Ezzel kapcsolatban elég, ha csak az ipari forradalom és a demográfiai átmenet kérdéskörére utalunk. Ugyanakkor, bonyolítja a képet, hogy Angliával kapcsolatban mindig hangsúlyoznunk kell, mikor beszélünk a volta-képpen Angliáról, mikor Nagy-Britanniáról (ma Anglia, Wales, és Skócia együtteséről), mikor az Egyesült Királyságról (az előbbieket megtoldva Észak-Írországgal). Az egykoron a fél világra kiterjedő „fehér” és „fekete” gyarmatokat egyaránt magában foglaló brit birodalom pedig már szinte követhetetlen problémákat okozhat a népesedési kérdések iránt érdeklődő számára is.

Ismertetendő könyvünk megjelenése előtt az Anglia népességére vonatkozó, időben legátfogóbb, a 16–19. század közötti időszakot feldolgozó monográfiák a Cambridge-i Csoport nevezetes munkái voltak.² Skóciáról Michael Flinn által szerkesztett összefoglaló kötet áll rendelkezésünkre, amely a 17-től a 20. századig tekinti át Skócia népesedését.³ Nagy-Britannia egészére vonatkozóan hasonló összefoglalás nem született. Első pillantásra ezt az űrt látszik betölteni a Michael Andersen által szerkesztett, öt korábban megjelent könyvet, tanulmányt fölvonultató gyűjteményes kötet.⁴ Az itt található tanulmányok volta-képpen nem a brit népesedés történetét mutatják be, hanem hol Angliáét, hol Walesét és Skóciáét, sőt egyikük Északnyugat-Európáét vizsgálja. Azonban az így egymás mellé állított mozaikok sem alkotnak egységes brit népesedéstörténeti áttekintést, mivel nagyon különböző időszakokat vizsgálnak.

¹ A „konkurens” Franciaország népesedéstörténeti összefoglalása a négy kötetes, sokszerzős, Jacques Dupâquier által szerkesztett *Historie de la population française*. Paris, Presses Universitaires de France, 1988. Vol. 1–4.

² E. A. Wrigley – R. S. Schofield: *The Population History of England 1541–1871. A reconstruction*. Cambridge University Press, Cambridge, 1981., illetve E. A. Wrigley – R. S. Davies – J. E. Oeppen – R. S. Schofield: *English population history from family reconstruction 1580–1837*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997. *Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past time* 32. A művek ismertetését lásd: Buskó Tibor László: A hosszú távú demográfiai vizsgálat angol modellje. *Történeti Demográfiai Évkönyv 2003*, 271–295.

³ Michael Flinn (ed.): *Scottish population history from the 17th century to the 1930s*. Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

⁴ Michael Andersen (ed.): *British population history. From the Black Death to the present day*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

A gyarmatok népességével kapcsolatban érdemes megemlíteni az 1776 előtti amerikai brit gyarmatok népességét vizsgáló Robert Wells monográfiáját.⁵ Ez esetben a teljességre törekvés mellőzésével is sejthető, hogy még inkább hiányos a kép. E vázlatos szemle is bizonyítja, mennyire hiányzik a térség népesedéstörténetére vonatkozó, a távoli és a közelmúlt eredményeit, teóriáit és módszereit összefoglaló munka.

Andrew Hinde új könyve ebben a vonatkozásban a voltaképpeni Anglia népesedéstörténetét vizsgálja (néhány fejezetet kivéve, ahol forrásadottságok miatt Anglia és Wales fejlődését egyben tárgyalja).

A szerző a University of Southampton tanára. Jelenkori és történeti demográfiai témákkal egyaránt foglalkozik. Fő kutatási területe a jelenkori harmadik világ – főként Afrika, India – termékenységének változásai, illetve Anglia 1800–1950 közötti történeti demográfiája.

Az *England's Population* Anglia rövid, 11–20. századi népesedéstörténetét az egyes korszakok tekintetében arányos terjedelemben tárgyaló összefoglalása. (Ha röviden is, de kitér a normann hódítás előtti időszakokra vonatkozó kutatási eredményekre is.)

Hinde műve a fontosabb forrásokat, teóriákat, eredményeket és kutatási módszereket számba vevő és azokat kritikusan elemző, tömör, összefoglaló kézikönyv, a nagyközönség számára is áttekinthető, tudományos apparátusát tekintve azonban szaktudományos igényvel íródott könyv. 816 lábjegyzet és bőséges irodalom tájékoztatja az olvasót. Sajnos a jobb áttekintést szolgáló irodalomjegyzék nem található a könyvben, a részletes bibliográfiai adatok a lábjegyzetekben vannak megadva. Ez annál is szomorúbb, mivel egy összefoglaló műben nem csupán a hivatkozott irodalom egységes áttekintése lett volna indokolt, hanem egy, az Anglia történeti demográfiájára vonatkozó strukturált, válogatott, tájékoztató irodalomjegyzék is, amelyben a fontosabb munkák mellett a megfelelő bibliográfiákat, kézikönyveket is megtalálhatná az olvasó. Ugyanígy hiányzik egy egységes tudománytörténeti áttekintés is, bár a fejezetek egyikében-másikában található rövid problémátörténet vagy az egyes fontosabb viták ismertetése. Mindezen hiányosságok ellenére a könyv szerkezete példamutató, áttekinthetősége miatt tankönyvként is kiválóan használható. A szerző törekszik a statisztikában járatlan olvasó számára is érhetővé tenni munkáját. Ezt segítik a főszovegtől elkülönített – összesen tizenegy „boxban” szereplő – magyarázatok, ahol a szerző az egyes demográfiai fogalmakat, módszereket magyarázza meg közérthetően a nagyközönségnek vagy a tudományterületet tanuló egyetemi hallgatónak. A nagyobb korszakokat tárgyaló fejezetek végén ugyancsak elkülönítve szerepelnek a szűkebb közönség érdeklődésére számot tartó, a korszak forrásait részletesebben tárgyaló függelékek. A szöveget 26 tábla és 30 diagram, ábra, illetve térkép egészíti ki. A gyorsabb eligazo-

⁵ Robert V. Wells: *The Population of the British Colonies in America before 1776. A Survey of Census Data*. Princeton University Press, Princeton, 1975.

dást segíti a könyv végén a földrajzi hely- és névmutató, valamint a tárgymutató.

A munka három fő részre oszlik. Az első rész a középkort (1086–1500), a második a koraújkort (1500–1750), a harmadik a demográfiai átmenet korát és a közelmúltat vizsgálja (1750-től napjainkig). Ezek további, (a bevezetővel együtt) összesen tizenöt fejezetre oszlanak.

Ezen a helyen nincs mód, hogy a könyvet fejezetenként ismertessük, csupán a főbb témákat, súlypontokat igyekszünk áttekinteni a három fő rész lényegi mondanivalójának vázlatos ismertetésével.

A középkort tárgyaló rész döntően két fontos forrásra összpontosítva tárgyalja Anglia népesedését. Az első az 1086-os Domesday Book, amely alkalmas kiindulópont egy összefüggő angliai népesedéstörténet megírásához. Egyrészt, mivel ez az első olyan forrás, amely azonos szempontok szerint a népesség jelentős részét számba veszi, másrészt, mivel a normann hódítás után hosszú időre lezárul a jelentős külső bevándorlások, beavatkozások kora. A szerző bemutatja a különböző szempontokat és becsléseket, amelyek a népességszám meghatározását célozzák. Kitér a társadalomszerkezetre és ennek regionális jellegzetességeire is. A 1086 és az 1348 közötti, tehát a fekete halál megjelenéséig terjedő időszak népességnövekedését tárgyalva azonban a sajátos forrásadottságok miatt időnként kitér az 1377-es állapotokra is. A Domesday Book mellett ugyanis a másik fontos középkori országos szintű összeírás az 1377-es első adóösszeírás. Ennek fényében tárgyalja Hinde az országos forrás nélküli három évszázad népességbecslési problémáit. A kérdéses korszak népességét mind az 1377-es adatokból visszafelé történő népességbecsléssel, mind a Domesday Book-ból kiinduló előre felé történő népességbecsléssel megkísérelték rekonstruálni. A szerző ismerteti a középkori népesedésről szóló vitákat, többek között azt, hogy elérte-e kapacitásának határát a középkori gazdaság, vagy a járványokhoz hasonló külső okok korlátozták a népesség növekedését. Részletesen szól az 1315–1322 közötti agrárválságról, reflektálva számos kutató azon kérdésfelvetésére, hogy a technikai szint vajon döntő szerepet játszott-e a népesedésben. Fontos vitapont, hogy a középkori népességcsúcs az 1348-as pestist közvetlenül megelőzően következett-e be, vagy ennél jóval korábban, már 1300 körül elkezdődött-e a lassú népességcsökkenés. A szerző összegzőképp megállapítja, hogy a korszakot érintő számos tudományos vita az adatok hiányából ered. A szerző a Postan tézist támogatja, amely szerint az angliai mortalitási szint már 1300 környékén olyan magas szintet ért el, hogy a korábbi népességnövekedés lassú népességcsökkenésbe fordult át. A szerző – az angliai szak- és népszerű irodalom hagyományainak megfelelően – fontos teret szentel a fekete halálnak és következményeinek. Az 1348-ban fölbukkanó fekete halál a lakosság minimum egyharmadát elpusztította, Anglia történetének legnagyobb népesedési katasztrófáját okozta, több mint 300 esztendőre rányomva bélyegét Anglia népesedéstörténetére. Hinde áttekinti a fekete halál

demográfiai következményeit, és vizsgálja a halálozási rátákra vonatkozó különböző becslések megbízhatóságát. Kitér a fekete halál gazdasági és társadalmi következményeiről szóló történelemszövegekre, amelyek középpontjában a feudális rendszerre és az életszínvonalra, valamint az egyéni és a kollektív pszichikumra gyakorolt hatásai állnak. Vizsgálja, hogy a tizennegyedik század második felének demográfiai eseményei milyen hatással voltak Anglia hosszú távú fejlődésére. Arra a kérdésre, mikor ért véget a fekete halált követő demográfiai stagnálás, több kutató becslését összevetve megállapítja, hogy Anglia 1348 előtti (2,1 millióra becsülhető) népességszámát 1510-re még nem érte el az ország. Összegzőképp megállapítható, hogy a népesség az egész 15. század folyamán stagnált, és fellendülése biztosan nem kezdődött el az 1520-as évekig.

A korai periódust a szerző a malthusi teória középpontba állításával vizsgálja. Arra keresi a választ, miért növekedett olyan lassan Anglia népessége a középkort követő és az ipari forradalmat megelőző kétszáz esztendőben, valamint miért mutatkoztak feltűnő hullámzások a korszakon belül is. A korszak általános és krízishalándóságára vonatkozó fontosabb vizsgálatokat bemutatva megállapítja, hogy a lassú népességnövekedés nem vezethető le a korábbi kutatások által pozitív fékként tekintett járvány és éhínség okozta demográfiai katasztrófákból. Leszögezi, hogy a pozitív fékek nem mutathatók ki Anglia népesedési folyamataiban, legalábbis 1538-tól kezdve, amikortól az anyakönyvek bevezetése már jól vizsgálhatóvá teszi azokat.

Hínde a – nálunk nyugat-európainak nevezett – „európai házassági rendszer”, és a Hajnal-tézis bemutatásával érzékelteti a késői és a nem teljes felnőtt népességre kiterjedő házasság gyakorlatára épülő malthusi preventív fékek működését. A jelenséget a cölibátusban élők arányának és a reálbérek alakulásának időben hullámzó, szoros kapcsolatával szemlélteti. A Peter Laslett nevéhez fűződő családszerkezet-vizsgálatokat pedig a rendszer empirikus bizonyítékaként állítja az olvasó elé. Arra keresve a választ, vajon mi lehetett az oka az Angliában ilyen hatékonyan működő preventív fékeknek, a nukleáris családok kialakulását tárgyaló két elméletet állítja szembe, McFarlane angol individualizmus teóriáját, és Zoi Rezi elméletét, amely a kiterjedt családok felbomlását a 14. századi, az egész korábbi demográfiai és társadalmi rendszert összeziláló fekete halálra vezeti vissza.

A korszak termékenységi viszonyait tárgyalva a történeti demográfusok többségével szemben hangsúlyozza a korai születeskorlátozás tényét, még ha ez a szokás bizonyos helyekhez, időszakokhoz, csoportokhoz kötődött is, és hatékonysága viszonylag alacsony volt is. Vitatja a Cambridge-i Csoport eredményeit a visszafelé becslés módszerével kapcsolatban: mégpedig egyrészt a módszer reprezentativitási problémái miatt, másrészt a régebbi korokra vonatkoztatott termékenységi szint miatt. A gyerekek iránti kereslet (demand for children) elméletét tárgyalva megállapítja, hogy nem lehet általános megállapítást tenni arra vonatkozólag, hogy a gyermek „gazdaságilag hasznos vagyón-

tárgynak” számított-e vagy sem. Ez minden valószínűség szerint helyről helyre változott. A 16–18. századi migráció alakulásának magyarázatában nagy teret szentel a szegény törvény (Poor Law) szerepének.

A harmadik nagy (1750-től napjainkig tekintő) rész lényegében a demográfiai átmenet elméletével, a részjelenségekkel kapcsolatos teóriákkal és érvényességükkel, valamint a korszakra vonatkozó kutatási eredményekkel foglalkozik.

A demográfiai átmenet elméletét és annak angliai megvalósulását tárgyalva megállapítja, hogy a rendelkezésre álló modellek az empirikus adatokkal történő egyeztetés során elégtelennek bizonyulnak. Az ismert modell szerint az átmenet során először a halandósági szint hanyatlása következett be, majd ezt követte volna a termékenység csökkenése. Az Angliából ismert adatok azonban mást mutatnak.

Halandósági átmenetről az 1750-es évektől beszélhetünk, miután a halandósági válságok visszaszorultak és a felnőtt halandóság csökkenni kezdett. A gyermekhalandóság jelentős csökkenése csak 1900-tól következik be. A szerző a halandósági átmenet okait keresve a McKeown tézist állítja a középpontba, és vele szembehelyezve mutat be más fontos magyarázó elméleteket. McKeown a halandóság javulásának fő okát az életszínvonal és a táplálkozás javulásában látja. A legtöbb történeti demográfus cáfolni igyekezett az elméletet. A nézetét kritizáló kutatók (pl. Livi-Bacci) viszont nem állítanak más magyarázóerőt az életszínvonal helyére. Az egészségügyi ellátás javulása, mint lehetséges hatóók megbukni látszik, mihelyt az egyes betegségek okozta halandóság alakulását vizsgáljuk. Kivételként említhető a himlő, amely a védőoltás bevezetésének hatására a 19. század folyamán látványosan visszaszorult, valamint néhány más betegség, melynek virulenciája jelentősen visszaesett. A szerző megállapítja, hogy a halandóság 18–19. századi csökkenésének okait még távolról sem tárták fel megnyugtatóan. A képet tovább bonyolítja, hogy a korszak urbanizálódása során a népesség az alacsony halandóságú területek felől a magasabb halandóságú területek felé áramlott. A gyerekhalandóság 1900 körüli csökkenésének hármasként hármas oka volt, a környezeti-közegészségügyi és a gazdasági változások, valamint a gyermekgondozás fejlődése. Összefoglalva megállapítható, hogy a szerző nézete szerint a legújabb eredmények McKeown teóriáját látszanak erősíteni, amennyiben az egyéb tényezők döntő hatása továbbra is homályban marad, az életszínvonalat jelző reálbérek esése viszont csak 1770-ig mutatható ki.

A termékenységi átmenet kérdése ismét számos problémát vet fel. A szerző fölvezet a két ellentétes magyarázó elméletet, az innovációs és a – korábbi korszakoknál már tárgyalt gyerekekre vonatkozó kereslet (demand for children) elméletére épülő – alkalmazási (adjustment) teóriát. Az előbbi szerint a születéskorlátozási ismeretek mint innováció terjedtek el az azt korábban jórészt nem ismerő, és ezért nem alkalmazó népesség körében, míg a másik elmélet

szerint meglévő, de nem alkalmazott ismeretekről van szó, melyek a megfelelő gazdasági feltételek esetén váltak széles körben alkalmazottá. Míg az utóbbi elmélet volt sokáig az uralkodó, a frissebb kutatások – mint a princetoni európai termékenységi projekt – az innovációs elméletet látszanak alátámasztani. E szerint Európa-szerte igazolhatatlan a születéskorlátozás megjelenésének a gazdasági fejlettséggel való közvetlen kapcsolata, ugyanakkor az új magatartásforma terjedése elsősorban nyelvterületek és kulturális zónák mentén figyelhető meg. Angliában gyakorlatilag már jócskán az ipari forradalom tartama alatt, 1870 körül vehető észre a születéskorlátozás hirtelen és gyors elterjedése. Mindez valószínűleg az 1840-es évektől széleskörűvé váló közoktatásban résztvevők első generációjának családalapítási hullámával hozható kapcsolatba. Mindazonáltal az alkalmazási elmélet az egyes társadalmi csoportok körében eltérően terjedő termékenységmódosulások vizsgálatokor ismét előtérbe kerül, így elmondható, hogy a termékenységi átmenet nem írható le egyik társadalomtudományos teória keretei között sem.

Az 1800–1950 közötti korszak belső migrációjának vizsgálatában fontos elem a vidéki és városi népesség arányának nagymértékű megváltozása: a városok javára 1850 körül billent át a mérleg. A korábbi korszakoknál nagyobb méretű külső és belső vándorlás elsősorban a gazdasági fejlődéssel és a kisebb utazási költségekkel magyarázható.

A szerző a második világháború utáni folyamatokat csak áttekintően érinti. A hangsúlyt a mai és a korábbi – szintén zéró körüli növekedést produkáló – preindusztriális népesedési folyamatok különbségeire helyezi. Bemutatja végezetül az újabban második demográfiai átmenetként jellemzett, az 1960-as évektől kialakuló, és ma is változó demográfiai rendszert, amely öregedő korfával, a házasság és a termékenység fokozatos elkülönülésével, valamint a válások magas számával jellemezhető. Mindezt a gazdasági feltételek által megteremtett személyes döntési szabadság megjelenésével lehet összefüggésbe hozni: a korábbi gazdasági-társadalmi kényszerek már nem hatnak.

Összegzésként megállapítható, hogy Hinde jól használható összefoglalást készített Anglia demográfiai folyamatairól. Ugyanakkor hiányolható, hogy elmaradtak legalább a szomszédos országok jelenségeire, folyamataira való utalások, így néhány, Anglia népesedésére olyannyira jellemző folyamat, mint például a korai, relatíve gyors népességnövekedés – nem kap elég hangsúlyt. Az összefoglaló munka talán legfőbb erénye, hogy az egyes problémákat és jelenségeket a tudományos viták ismertetésével mutatja be, úgy, hogy sokszor – minden bizonnyal a szerző saját meglátásait is háttérbe szorítva – a nyitott, még megoldásra váró kérdéseken marad a hangsúly.

Elter András

Populatio és *politeia* határmezsgyéjén. Avagy a népességkonstrukciók története és a demográfia intézményesülése hatalmi kontextusba ágyazva.

Hervé Le Bras (szerk.): *L'invention des populations. Biologie, idéologie et politique* (A népességek felfedezése. Biológia, ideológia és politika). Editions Odile Jacob, Paris, 2000. 264 oldal.

Izgalmas vállalkozással szembesülhet az olvasó a népességkonstrukciókat mint a legtagabban értett tudományos (illetve tudományközi) problematikát és annak a – térben és időben – legkülönbélebb manifesztációit tárgyaló tanulmánykötet kézbe vételekor. Az ugyanis módszertani és tudománytörténeti szempontból is központi kérdéseket jár körül és egyben a *népesség* mint vizsgálati kategória történeti módozatait is sokoldalúan térképezi fel – általános historiográfiai áttekintés és egyes konkrét esettanulmányok formájában. A történések, szociológusok és/vagy demográfusok gyümölcsöző együttgondolkodásából született munka szerzőinek a párizsi *École des hautes études en sciences sociales* (EHESS) keretében tartott egyéves közös szemináriuma alapján, pontosabban az utóbbit lezáró konferencia anyagából jött létre. Az interdiszciplináris együttműködés keretében fogant mű azonban egyúttal nagyfokú intencionális és szemléleti egyöntetűséget is mutat, lévén, hogy valamennyi darabját elismerésre méltó módszertani és historiográfiai érzékenység, sőt egyfajta, a koncentrált kérdésfeltevésben megmutatkozó egység hatja át.

Az Hervé Le Bras szerkesztette kötet tizenkét írást ölel fel, közöttük tíz tanulmányt, valamint egy rövid előszót és egy, Maurizio Gribaudi által jegyzett – főként metodológiai eszmefuttatásokban gazdag – tartalmas utószót. A kötet szerkesztője kétségtelenül a legavatottabbak egyike: Hervé Le Bras, aki az EHESS docenseként (*directeur d'études*) az intézmény történeti demográfia kutatócsoportjának (*Laboratoire de démographie historique*) vezetőjeként⁶ valamint az *Institut national d'études démographiques* kutatójaként a jelen munkán kívül, sőt azóta is számos kiváló – sokszor polemikus hangnemű – történeti demográfiai monográfia és szintézis szerzője. Szerzőit tekintve pedig a kötet igazán nemzetközi vállalkozás, hiszen a résztvevők között – a franciák mellett

⁶ Lábjegyzetben jegyezném meg, hogy Hervé Le Bras-nak az EHESS-en tartott aktuális szemináriuma („Peuples, langues, races et populations”) a politikaelmélet és a politikai aritmetika (*arithmétique politique*) korátjkori klasszikusainak szövegeiből kiindulva éppen a modern értelemben felfogott politikum és a népesség fogalmának megkonstruálása közötti viszony *sui generis*, tehát alapvetően korrelatív voltát járja körül. „On montrera que l'idée même de population était impensable et impensée dans l'Antiquité et qu'elle a au contraire servi à partir du XVIIIe siècle de contenant aux théories essentialistes de la langue développée par Hegel, Fichte, Humboldt, puis aux théories des races qui conduiront au darwinisme social. Le rapport de la population à la politique n'est donc ni idéologique ni occasionnel mais plutôt substantiel et fondateur.” In *EHESS Programme des enseignements et séminaires 2005–2006*, Paris, EHESS, 2005, 28.

– éppúgy találunk algériait, mint amerikaiit. Nem kevésbé széles azonban az elemzett problémák spektruma sem, melyeket talán leginkább a témaválasztásuk alapján lehet osztályozni: egy részük globális horizontú, más részük nemzeti esettanulmányokból áll.

Így az előbbieik közé sorolhatjuk a kötet szerkesztőjének hosszú lélegzetvételtelű, egyszerre fogalomtörténeti, historiográfiai és módszertani bevezetőjét (*Népek és népségek* – ami franciául jóval „tudományosabb” csengésével [*Peuples et populations*] inkább ébreszt tudománytörténeti vagy akár politológiai jellegű asszociációkat, semmint annak szó szerinti magyarra fordítása). Le Bras lebilincselő tanulmánya kettős úton jut el az 1920-as évektől végleges formát öltő, intézményesült demográfia megcsontosodó formalizmusáig. Bejárja egyfelől a közel két évezred óta datálható *populatio* terminus (mely mai értelmét csupán a 18. században nyeri el, és amelyet jellemző módon előz meg időrendi előfordulásban a római császárkorban ellenpárja, a *depopulatio*) kanyargós, kitérőkkel tarkított szemantikai útját, végigköveti permanens jelentéscseréit és interferenciáit olyan rokon fogalmakkal, mint adófizető polgárok összessége, nép, faj, tömeg, nemzet vagy éppen népség [*populace*]. Másfelől nyomon követi az európai demográfiai gondolkodás – a XVII. század végétől immár modern értelemben vett – módszertanának fokozatos egységesülését egészen a XX. század második évtizedéig, a zárt népség [*population stable*] meglehetősen vitatható szubsztancialista modelljének intézményesüléséig. A fogalomtörténeti barangolás végén egyúttal keserűen konstatálhatjuk, hogy a 20. század első felétől a túlon túl sokértelmű, politikai, ideológiai és biológiai konnotációkkal túlzottan terhelt nép-fogalmat az immár két évszázada (elméletileg) értéksemleges népség-fogalom váltja fel. Következésképpen ez az új terminus (ami azóta a mérésen alapuló egzakt tudományból származó elődje által maga után hagyott szemantikai űrt hivatott betölteni) maga is – Le Bras szellemes allúziójával élve – „a világ újbóli elvarázsolásához” („*Réenchantement permanent du monde?*”) járul sok szempontból hozzá.

Ugyancsak globális szemléletű – mégpedig a szó szoros értelmében, bár egy kicsit talán más konnotációkkal – Roser Cussó írása a Világbank merev, a folyamatosan változó szociológiai konfigurációk változékonyságával szándékosan kevésbé számoló demográfiai modelljéről (*A demográfia szerepe a Világbank fejlődésmodelljében: tudományos kutatás, népségkontroll és neoliberais politika között*). A tanulmány fontos érdeme, hogy bemutatja a „semlegesnek” hitt tudományos elemzési kategóriák aktuális politikai használatát és annak sokrétű következményeit.

Részben sorolható viszont csak a globális szemléletű munkák közé Florence Maillochon tanulmánya, mely ugyan a címében (*A fiatalok és az AIDS: „rizikócsoport” és „társadalmi csoport” között*) ezt nem pontosítja, ám valójában a problémát francia kontextusban vizsgálja – némi angolszász kitekintéssel. Konklúziói viszont a francia háttértől eltekintve a világ más országaiban, régió-

iban is termékeny, végiggondolásra érdemes analógiákat ébreszthetnek. Főbb megállapításai: a járványos kór elleni védekezés örve alatt egy differenciálatlan, odáig nem létező, társadalmi értelemben felfogott kategóriát – a „fiatalság” mint olyan [*jeunesse*] – hozott létre a járványügyi, szociológiai és pszichológiai diszciplínák szinkretizmusából születő állami prevenciós diskurzus, amely kategória a társadalomtudományos kutatásba is bekerült, holott annak az ilyesfajta esszencialista, differenciálatlan konstrukció helyett inkább a csoport tagjai közötti kapcsolatok hálózatának jellemzőire, az előbbieket társadalmi gyakorlatára és az aktorok közötti interperszonális relációkra kellene koncentrálnia.

Maillochon írása egyben át is vezet bennünket a „nemzeti esettanulmányok” blokkjába. (Természetesen csak jobb híján nevezem így a többi szöveget, hiszen sok esetben azok éppen a klasszikus értelemben vett nemzeti feletti és alatti „szintekre” koncentrálnak, tudniillik birodalmak és koraujkori városok népességének vizsgálatán keresztül). Közülük, bár a tanulmányok között öt francia témájú található, meglepő módon csak kettő foglalkozik konkrétan is Franciaország népességének történeti demográfiájával. Mindez persze részben magától értetődő is lehet, hiszen a maradék három közül kettő a valaha félgyarmat-félfanyaország státust betöltő, a francia gyarmatosítás történetében egészen a véres elszakadásáig mindvégig ambivalens szerepet játszó Algériával foglalkozik (Mattieu Loitron írása *A gyarmati Algériában folytatandó népese-déspolitika kérdése. Az algériai gyarmati politika meghatározása a Harmadik Köztársaság idején (1870–1883)* címmel, illetve az algériai Kamel Katebé *Francia asszimilációs politikák Algériában (1830–1940)* címen). Bennük tehát még a francia birodalmi népesség folyamatosan módosuló megítélésének vizsgálata által kvázi „belpolitikainak” minősülő kontextuson belül marad az olvasó. A harmadik írás viszont már a gyarmati kor fogalmai szerint is „idegen vizekre” merészkedik, amennyiben az oszmán birodalom részét képező Szmirna városában élő két, tartósan ott megtelepedő, a helybeli francia kolónia részét képező család egymástól számos vonatkozásban eltérő asszimilációs stratégiáját vizsgálja a XVIII. és XIX. század folyamán (a talán *nomen est omen*-nevűnek is tekinthető Marie-Carmen Smyrnelis *Identitásjátékok a XVIII. és XIX. századi Szmirnában* című esettanulmánya).

Mégsem olyan meglepő azonban ez a kolonialista és a külországi franciákra fókuszáló attitűd, ha immár a *par excellence* anyaország (*métropole*) népességét analizáló írások témaválasztására vetünk egy pillantást! Ugyanis mindkettő a bevándorlás és népességkutatás franciaországi összefüggéseit veszi górcső alá, két sokban analóg, ám lényegében mégis eltérő történeti periódusban (Mary D. Lewis: *Faji értékelmélet? A külföldi munkások leszerelése és a sztereotípiák mozgósítása az első világháború végi Franciaországban*, illetve Sandrine Bertaux: „Folyamat” és „népesség” a franciaországi bevándorlás demográfiai elemzésében (1932–1996)). Nagyon is szimptomatikus

tematizálási hajlandósággal szembesülhetünk tehát a francia történeti demográfia mai – illetve ahhoz a kelleténél is kontinuousabban, szétválaszthatatlanul hozzátapadó félmúltbeli – érdeklődése terén. Ami egyfelől teljes mértékben egybevág az *Annales* szellemi hagyatékára tudatosan építő EHESS kutatóinak, oktatóinak törekvéseivel, miszerint – Marc Bloch tézise alapján – minden releváns történeti kérdésfeltevésnek a mából kell kiindulnia. Másrészt pedig a fentebb már hivatkozott demográfiai teoretikus koncepció gyakorlati működésének is tanúi lehetünk, politika és demográfia – legalábbis a nyugati világban a XVII. század óta – egymást generáló, egymás *raison d'être*-jét kölcsönösen erősítő korrelatív létmódjának – talán részben öntudatlanul is megnyilvánuló – konkrét tematikai manifesztálódásában a kötet francia vonatkozású tanulmányainak kérdésfeltevései kapcsán. Más szavakkal, a francia (avagy a francia társadalommal foglalkozó) demográfusok, demográfiai témákra összpontosító történészek, szociológusok aktuális témaválasztásai – legalábbis jelen esetben mindenképpen – önmagukban is szimptomatikusnak tekinthetők az általuk vizsgált társadalmat élénken foglalkoztató problémákat közelebbről megismereni kívánók számára.

A nem francia tematikájú írások problematikája sem kevésbé aktuális (sajnos, mondhatnánk némelyek kapcsán). Gondolok itt a – legalábbis részben – két klasszikusan diaszpóra népességhez kötődő esettanulmányra (Florence Vienne írása a „Zsidó”, az „eredendően egészséges férfi” és a „szülőképes nő” feltalálása a náci demográfus, Friedrich Burgdörfer írásaiban, illetve Frédéric Paulin: *Történelemtagadás [négationnisme] és népességállandósági elmélet: az örmény népirtás esete*). A harmadik nem francia témájú „nemzeti” esettanulmány pedig végül egy, a nacionalizmuskutatók számára ismerős, klasszikus toposzt érint, mégpedig történeti perspektívában, nevezetesen a népszámlálások nemzetiséget firtató kérdésének konstruálását (és eredendő konstruáltságát), annak az adatközlő és az adatfeldolgozó általi – sokszor persze egymással homlokegyenest ellentétes – értelmezését, illetve a nemzetiséget felmérni szándékozó népszámlálási kategóriák folyamatos változását, átértékelődését (Juliette Cadiot *Mi a „nemzetiség”? Két, az összlakosságot érintő népszámlálás az Orosz birodalomból (1897) és a Szovjetunióból (1926)* címet viselő tanulmánya).

Talán a fenti, rendkívül szűkszavú és mindenekelőtt tematikus panorámából is jól érzékelhetően kiviláglik (a nacionalizmuskutatók⁷ történetét, irányzatait ismerő olvasó számára pedig mindenképpen szembetűnő lehet) a kötet írásainak *par excellence* konstrukcionista irányultsága. A kötetet záró gondolataiban

⁷ Lábjegyzetben jegyezném meg, hogy a nemzetfelfogás és a felfokozott demográfiai érdeklődés aktuális (sőt a XIX. századtól folyamatosan kimutatható) franciaországi összekapcsolódásáról éppen Hervé Le Bras tollából született ugyancsak nemrégiben egy – André Burguière szavaival – „briliáns kis esszé”: Le Bras, Hervé: *Le sol et le sang*, Paris, Édition de l'Aube, 1994.

éppen ezt értékeli benne a leginkább a neves társadalomtörténész, M. Gribaudi is: „a kontextus ilyen értelmű újbóli felértékelődése [ti. „a kontextus nem egy egyszer és mindenkorra adott alap, melyre a különféle diskurzusok és gyakorlatok ráhelyeződnek és értelmet kapnak, hanem, ebben a kötetben, az önnön módzataikban megmutatkozó történeti cselekvések saját maguk hozzák létre azt”] tette lehetővé, hogy világossá váljék megannyi – legalább a XIX. század óta napjaink tudományát és igazgatási gyakorlatát még mindig uraló – kategória és koncepció kétértelműsége. Szinte tükörkamrában érezhetjük itt magunkat. A különféle koncepciók, kategóriák és mérési módok születésének és alakulásának elemzése mutatja, hogy a történelmi jelenségek egy szélsőségesen mozgókonny valóságban formálódnak ki és formálódnak át. Ennek következtében, a megfigyelt történeti cselekvők cselekvései által, éppen a legrégebb keletű kategóriák teszik magukat újból és újból kötelező érvényűvé.”⁸

A kötet kapcsán megkockáztatható tehát, hogy napjaink (legalábbis) francia történeti demográfiája saját elméleti és vizsgálati kategóriáinak, fogalmi kereteinek deszubsztancializása által kívánja, mintegy „dekonstruálva” megújítani önmagát, és hogy vizsgálati módszereinek és tárgyainak (fogalom- és módszer-) történetét boncolgatva, azokat tér-, idő-, sőt – és a jelen kötetben kiváltképpen és mindenekelőtt! – hatalmi kontextusba ágyazva helyezi egyben saját magát is történeti perspektívába, felhívva ezzel a figyelmet saját eredendő korlátaira és esetlegességeire. Teszi mindezt azonban a relativizálást elkerülve, egy reflexivebb, és saját sokrétű történeti-szociológiai meghatározottságára érzékenyebb, de éppen ezáltal egyszersmind önkritikusabb tudományosság nevében. Amely önreflexív attitűd – legyünk optimisták – a saját *mutatis mutandis* korlátainak talán kevésbé tudatában lévő, ámde permanens döntéshozatali pozícióban lévő politikum számára is hasznos külső kontrollt jelenthet, illetve jelenthetne adott esetben.

Lajtai L. László

Luigi Lorenzetti: *Économie et migrations au XIXe siècle : les stratégies de la reproduction familiale au Tessin*. Peter Lang, Bern, 1999, 612 oldal.

Az utóbbi években a család- és népességtörténet kutatásában megsokszorozódtak azok a munkák, amelyek a vándorlásnak a népesség szabályozásában és a különböző családi stratégiákban játszott szerepét vizsgálják. A kérdéskör az elmúlt 20–25 év kutatási tapasztalatai alapján kapott nagyobb jelentőséget, elsősorban a rendszer, az ökotípusok és társadalmi típusok fogalmainak meghatározásával, felhasználásával. A kutatók ezeknek a fogalmaknak a segítségével

⁸ Gribaudi, Maurizio: Postface, 257–259.

próbálják egyfelől kezelni a sokszínűségből és a helyi sajátosságokból fakadó komplexitást, másfelől pedig, megoldásokat találni a makro- és mikroszintek összehangolására.⁹

Luigi Lorenzetti doktori disszertációjának¹⁰ fontos érdeme, hogy a fenti fogalmak segítségével elemzi a Ticino svájci kanton területén élt családok 19. századi reprodukciójának kérdéskörét. Értelmezésében a családi reprodukció olyan összetett, többdimenziójú rendszer, amely a gazdasági-környezeti adottságok, a demográfiai jelenségek és a különböző földhasználati és vagyónátadási formák kölcsönös egymásra hatásából következik. Könyvében ennek az összetettségnak a megrajzolására vállalkozik.

A bevezetőben kettős kiindulópontot fogalmaz meg. Elsőként a neomalthusiánus szemlélet meghaladására tesz kísérletet, amennyiben az általa vizsgált ticinói térséget olyan nyitott világgént szemléli, amelyben a mezőgazdaság mellett a kézműves és kereskedelmi tevékenységhez kötődő elvándorlás képezi a gazdasági szerkezet alapját. A szezonális vándorlást olyan központi fontosságú tevékenységeknek tekinti, amelynek segítségével a családok képesek voltak a környezeti adottságok szűkösségét ellensúlyozni. A vándorlás a legtöbb esetben a háztartások alapvető opciója volt, hiszen túlélésük nagy részben attól a jövedelemtől függött, amelyet az elvándorláshoz köthető tevékenységek révén szereztek. Lorenzetti arra volt kíváncsi, hogy az a gazdasági rendszer, amelynek legfőbb jellemzője a tevékenységek többfélesége („pluriactivité”) és a külvilágra való nyitottság, hogyan befolyásolta a családok életét, termelési módját és reprodukcióját. Továbbá arra, hogy ennek a gazdasági rendszernek a 19. század második felében történő átalakulása, amelynek legfontosabb jellemzői a helyi gazdaság hanyatlása és a végleges elvándorlás voltak, hogyan változtatta meg a családok mindennapjait.

A szerző második kiindulópontja a törzscsalád kérdéskörét kutató nemzetközi vizsgálatokhoz kapcsolódik. Kérdésselvetése arra irányul, hogy mennyiben igazolható az általa vizsgált hegyvidéki népességek esetében a törzscsalád jelenléte, és az ehhez szorosan kapcsolódó osztatlan örökösödés gyakorlata. Ilyen értelemben, jól láthatóan a malthusiánus szemlélet „új dinamikák” és „új megvalósítási formák” szerint továbbgondolására tesz kísérletet.

Az elemzés során a szerző ügyesen váltogatja a makro- és mikroperspektívát, egyszerre érdeklődik a kanton egész területe, annak különböző kerületei, az általa választott települések és a településeken élt családok története iránt. A könyv szerkezete is ugyanezt a sokszínűségre való törekvést

⁹ Minderről részletesen lásd: Michel Oris: The history of migration as a chapter in the history of the European family: An overview. *History of the Family*, 2003. 8. sz. 187–215.

¹⁰ Luigi Lorenzetti tanulmányait a Genfi Egyetemen és a kanadai Chicoutimi székhelyű Quebeci Egyetem Népeségkutató Intézetében végezte. Doktori disszertációját 1997-ben a Genfi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán védte meg hasonló címmel. Jelenleg ugyanezen az egyetemen folytat tudományos tevékenységet.

tükrözi. Lorenzetti külön fejezetekben foglalkozik a gazdasági környezettel, a demográfiai rendszerekkel, a családi reprodukció demográfiai aspektusaival, a vagyonátadás kérdéseivel és végül a háztartásszerkezet vizsgálatával. Az általa alaposabban elemzett három település jól reprezentálja a ticinói terület sokszínűségét. Aquila (a Blenio völgye) hegyvidéki település, Cevio (Valmaggia térség) az Alpok alatti dombvidéki területen fekszik, míg Arzo-Meride (Mendrisiotto) a Ticino déli részének jellemzően síkvidéki típusú települése. Mindenik települést eltérő viszonyok jellemezték, amelyeket Lorenzetti az elvándorlás intenzitásával és formáival, az ingatlantulajdon típusaival, a földpiac és a hiteltevékenység formáiban is megnyilvánuló különbségekkel ragad meg.

A ticinói népesség 19. századi migrációs formáinak elemzésében Lorenzetti élesen elhatárolja egymástól a század első és második felét. Míg a század első felében sajátos formák (foglalkozások, kitűzött útvonalak, családi és egyéni életciklusok) szerint strukturálódó és egyfajta „megtartó” elvándorlás („*émigration du maintien*”) volt jellemző, addig a század második felének tengerentúlra irányuló migrációs formái véglegesek voltak, amelynek következtében a származási hellyel a további kapcsolat megszakadt („*émigration de rupture*”). Ez utóbbi jelenség mindhárom településen különböző mértékben tapasztalható elnéptelenedési folyamatot indított el.

A demográfiai szerkezetek elemzésekor Lorenzetti azt vizsgálja, hogy a népesség dinamikája hogyan írja le a gazdasági konjunktúrák és átalakulások ritmusát. A *status animarum*-ok nem, életkor és házassági állapot szerinti feldolgozása során a szerző felhívja a figyelmet a nemek arányában tapasztalható eltolódásra – hiszen a migráció elsősorban a férfiakat érintette – és a század végi előregedési tendenciákra. A természetes népmozgalom és a migráció mérlegének vizsgálatakor a szerző hangsúlyozza, hogy a század első felében az elvándorlás során szerzett kiegészítő jövedelmek lehetővé tették a népességnövekedést és a malthusi korlátok meghaladását. Ebben az értelemben a vándormozgalmak a század közepi magas népsűrűség okai és következményei is voltak egyszerre. A vándormozgalmak a háztartások számára természetesen a biztonsági szelepet is jelenthették. Erre utal a század második felétől a végleges elvándorlások számának növekedése akkor, amikor a hagyományos vándorlási formák fokozatos eltűnése a közösségek jövedelemforrásainak a csökkenéséhez vezetett. A század közepének gazdasági válsága megszakította a helyi erőforrások és a vándorlásból származó jövedelmek által addig sikeresen fenntartott egyensúlyt.

A családi reprodukció demográfiai aspektusai közül a szerző a nupcialitásra és a termékenységre helyezi a hangsúlyt. A házasságkötés elemzésekor külön figyelmet fordít az endogámia és exogámia kérdéskörére, megvizsgálja a házasságkötési életkort és a nőtlenek/hajadonok arányát. Az északi települések (Aquila és Cevio) népessége a század közepét jellemző gazdasági átrendező-

désre a házasságkötés késleltetésével, a vérrokonok közötti házasságok számának növelésével, a végleges hajadon állapot gyakoribbá válásával és a végleges elvándorlással válaszolt. Arzo-Meride népességét a gazdasági válság kevésbé érintette, a népességnövekedés – bár gyengébb ütemben –, de a század második felében itt folytatódott, a házasságkötési életkor és a hajadonok aránya viszont alacsony szinten maradt. A termékenységet a szerző két nagyobb házassági csoportban vizsgálja. Az 1800–1824 és 1850–1874 közötti házasságok történetét a Louis Henry-féle családrekonstrukciós módszer segítségével rekonstruálja. Az általa vizsgált településeken a női termékenységi mutatók mérsékeltek voltak. Az elemzés érdeme, hogy a migrációt és a termékenységet összefüggésbe hozza egymással, a módszer megválasztása viszont nem volt szerencsés, hiszen az elemzéshez csak az MF típusú családlapokat tudta felhasználni.

Az elemzés számomra legtöbb tanulságot hozó részét a demográfiai reprodukció és az egyéni sorsok kvantitatív vizsgálata jelentette. Az Alain Bideau és Guy Brunet által kidolgozott módszer és számítógépes program segítségével Lorenzetti mérni tudta, hogy a nem, a születési rangsor és a család nagysága hogyan befolyásolta az egyéni és a családi sorsokat. Az elemzés fontos érdeme, hogy felhívta a figyelmet azokra a családi stratégiákra, amelyeknek megfelelően a különböző kiválasztási folyamatok érvényesültek. A családi reprodukciós stratégiák településenként eltérő, sajátos demográfiai, társadalmi, gazdasági és kulturális kontextusokban valósultak meg. Az látható, hogy mindenik településen erős akadályok merültek fel a helyben maradás előtt. Az északi településen a mostohább természeti környezet, a kevésbé kifizetődő migráció a családi gazdaság szigorú és merev szabályozását követelte meg. A házasságkötés és a helyben maradás, amely megnyitotta az utat a családi öröklés felé, csupán egyetlen fiúra (a születési rangsor szerinti második vagy harmadik fiúgyermekre) korlátozódott, a lányok esetében viszont a késői születés gyakran veszélyeztette a házasságkötés lehetőségét. Ez utóbbiak közül nagyon sokan véglegesen hajadonok maradtak. A Mendrisiotto-beli településen a kifizetődőbb, elsősorban a kereskedelmi és jól képzett kézműves tevékenységhez köthető elvándorlásnak köszönhetően a helyi családok kevésbé voltak alárendelve a mezőgazdasági feltételek változásainak. Itt a helyben maradás akadályai is jóval kisebbek voltak. Az idősebb fiútestvéreknek és a fiatalabb lánytestvéreknek általában sikerült a településen családot alapítaniuk. Az adatok ugyanakkor azt is mutatták, hogy a végleges elvándorlás már a tengerentúlra irányuló migrációt megelőző időszak előtt létezett. A vizsgált településeken a 19. század első felében a felnőtt életkort megért férfiak közel fele végleg távozott a településről.

Az elemzés logikája a továbbiakban a vagyonátadási és utódlási gyakorlatok vizsgálata tette szükségessé. Az alpesi területeken a szokásjog a fiúgyerekek közötti egyenlőséget és a lányok kiházását írta elő. A végrendeletek elemzésének eredményei ezzel szemben azt mutatták, hogy a családfők egyetlen fiúgyereket részesítettek előnyben a vagyon átadásakor. Az elvándorlás így a csa-

ládi tulajdonból való kizárás fontos tényezője volt. Az adásvételi szerződések és hitelügyletek iratainak elemzése arra hívta fel a figyelmet, hogy az utódlási rendszer mellett az időszakos elvándorlás gyakorlata és az ingatlanpiac is jelentős szerepet játszott a tulajdon átadásának folyamatában. Az időszakos elvándorlásból származó jövedelmek a déli településeken rugalmasabbá tették a vagyonátadást, és kedvező feltételeket teremtettek több gyermek helyben maradásához. A különböző kontextusokban érvényesülő családi stratégiákra példaként Lorenzetti három család történetét mutatja be. Az általa vizsgált településekről választott családokat nemzedékeken keresztül nyomon követve világít rá azokra a házassági és gazdasági stratégiákra, amelyeknek megfelelően a tulajdonátadás megvalósult. A szerző két csoportba rendezi ezeket. Az első, véleménye szerint, az alpesi falvakat jellemezte, ahol a mezőgazdasági tevékenység és a vándorlás kölcsönösen kiegészítette egymást. Itt a háztartások reprodukciójukat jórészt a helyi erőforrásokra alapozták, és szorosan ellenőriztek néhány demográfiai (házasságkötési életkor, végleges nőtlen/hajadon állapot, elvándorlás választása) és gazdasági paramétert (a háztartáson belüli munkaerő-kínálat). A késői házasságkötéssel, az erős házassági endogámiával, a vérrokonok közötti házasságok magas arányával, és az osztatlan örökösödéssel próbálták korlátozni a tulajdon szétaprózódását. A déli településekre jellemző stratégia ezzel ellentétben elsődleges fontosságot tulajdonít a vándorlásnak. Ezekben a falvakban, ahol a családi reprodukció jelentős mértékben a külső erőforrások bevonásától függött, az örökség felosztása gyakrabban fordult elő az utódláskor. Az átadás nem csak a földtulajdonra, hanem a vándorlási kapcsolathálóra, az ismereti- és tudástökére is vonatkozott. A házasságkötésnek nagyobb lehetőségei voltak, ami elősegíthette a gazdasági és társadalmi felemelkedést.

A háztartásszerkezet elemzésekor a szerző az örökösödési normák, az utódlási szokások és a környezeti korlátok helyett elsősorban a gazdasági, demográfiai konjunktúrákra fekteti a hangsúlyt. A háztartások formái Ticinoban a demográfiai, gazdasági faktorok és a családi szolidaritás különböző tényezőinek összefüggéseiből következtek. A 19. század elejét jellemző összetett háztartástípusok, ezek közül is elsősorban a törzscsalád, a század végére fokozatosan eltűntek, és helyüket a struktúra nélküli és egyszemélyes háztartások vették át.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a történet sokszor igen szerteágazó számai végül összefonódnak, és így írják le egy kisebb régió 19. századi népese-
dés- és családtörténetét. A könyvben érvényesülő szemléletmód, a téma iránti érzékenység, a különböző elemzési szintek összehangolása hasznosak lehetnek a magyarországi megyei szintű népesedéstörténeti kutatások számára is.

Pakot Levente

Sören Edvinsson: The history of health and mortality. What can micro-data tell us?

In: http://www.lifecoursesincontext.nl/documents/paper_c_edvinsson.doc

Sören Edvinsson tanulmánya előadás formájában 2005 nyarán a Nemzetközi Történeti Demográfiai Bizottság szervezésében lezajlott *New sources for historical demographic research* című konferencián hangzott el. A négy csoportban tartott előadások az utóbbi évtizedekben Nyugat-Európában, Kanadában és az Amerikai Egyesült Államokban létrehozott egyéni adatokra épülő történeti adatbázisok¹¹ tartalmáról, felhasználhatóságukról, és arról a néhány nagyon általános kutatási problémáról szóltak, amelyek a mikroadatok felhasználása során fogalmazódtak meg.¹²

Edvinsson tanulmánya rövid kutatástörténet, amelyben bemutatja az utóbbi évtizedekben az egészség, a halálozás és a halandóság történetének kutatásában lezajlott változásokat. Részletesen szól a megváltozott kutatási feltételekről, azokról az új kérdésekről és módszertani újításokról, amelyek a mikroadatokat tartalmazó nagy adatbázisok létrejöttéhez és felhasználásukhoz köthetők. Felhívja a figyelmet az új eredményekre, majd a halandóság történetének új kutatási perspektíváit hangsúlyozza. A tanulmány azt próbálja megvilágítani, hogy a halandóság történetének tanulmányozásában az egyéni adatok felhasználása milyen új ismeretek megszerzéséhez vezetett.

A szerző a halandóság történetének vizsgálatát folyamatként ábrázolja. Hangsúlyozza, hogy ezen a téren mindmáig alapvető kérdés maradt a halandósági viszonyok javulása, azoknak a tényezőknek a feltárása, amelyeknek köszönhetően a születéskor várható átlagos élettartam harminc évről a fejlett országokat ma jellemző nyolcvan éves korra tolódott ki. A legfontosabb magyarázatokat a szerző három csoportba sorolja. Elsőként a biológiai aspektusra, az egyén és a mikroorganizmusok közötti változó kölcsönhatásra épülő elméletet ismerteti. Hangsúlyozza, hogy nagyon fontos azoknak a feltételeknek az ismerete, amelyek között a fertőzések, járványok elterjedtek vagy visszaszorultak, ezt a követelményt azonban nehéz a történeti elemzésekben érvényre juttatni. Második magyarázatként Thomas McKeown elméletét mutatja be, amely a halandósági viszonyok javulásában az orvostudomány szerepe helyett a javuló életszínvonalra helyezi a hangsúlyt.¹³ Edvinsson véleménye szerint az elmélet túlságosan elnagyolt, empirikus próbának nem volt alávetve, ugyanakkor nem

¹¹ A szervezők itt elsősorban a Lundi, Stockholmi és Umeai Egyetemek svéd adatbázisaira, a kanadai népszámlálási és egyházi anyakönyvi adatokon alapuló Victoria, Toronto, Chicoutimi és Montreal adatbázisokra, az Egyesült Államokban lezajlott népszámlálások minneapolis-i IPUMS (Integrated Public Use Micro-data Series) adatbázisára, a hollandiai Historical Sample Of the Netherlands és a belgiumi Verviers adatbázisra gondoltak.

¹² A konferencián elhangzott előadások anyaga megtalálható a <http://www.lifecoursesincontext.nl/conferences.htm> címen.

¹³ Thomas McKeown: *Modern rise of population*. London, 1976.

ad helyet alternatív magyarázatoknak. Az orvostudomány szerepének hangsúlyozása jelenti a folyamat harmadik lehetséges interpretációját. Ezzel kapcsolatban ma már világos, hogy a gyógyszerek az egészen közeli múltig csupán csekély mértékben járultak hozzá a halandóság csökkenéséhez. Egyértelmű hatása volt viszont a himlőoltásnak, az anti-diftéria szérumnak stb. Ezekkel együtt a közegészségügy megszervezése, az egészségügyi kordon alkalmazása, a nagyobb tudatosság az egészség megőrzésében és más emberi tényezők is fontos szerepet játszhattak a halandóság csökkenésében.

A továbbiakban Edvinsson a halandósági kutatások főbb kérdésköreit is felrajzolja. Véleménye szerint a kutatások egyrészt keresték a választ, hogy miként változtak a halandósági viszonyok a különböző történeti kontextusokban: azaz, hogy milyen térbeli, időbeli eltérések figyelhetők meg a halandósági viszonyok alakulásában, hogy a korábbi időszakokat mennyiben jellemezték eltérő halandósági rendszerek, és a jelenhez közeledve beszélhetünk-e ezek fokozatos egységesüléséről, illetve hogy hogyan lehet a változásokat korcsoportok, nemek és társadalmi csoportok szerint vizsgálni.

Másrészt a kutatók olyan elemzéseket is végeztek, amelyekben a halandóság más tényezőket befolyásoló függő változóként szerepelt. Ezek a vizsgálatok annak megválaszolására irányultak, hogy miként befolyásolta a halandóság csökkenése az élet más területeit, és hogy milyen hatással volt a halandóság csökkenése és a népesség növekedése a gazdasági életre. Másképpen fogalmazva, hogy milyen gazdasági következményei voltak a népességnövekedésnek?

A harmadik nagyobb kérdéscsoportnak, a halandóság és az egészség közötti összefüggésnek történeti kontextusban való vizsgálata nagyobb nehézségeket támaszt, ugyanis az esetek többségében nem rendelkezünk morbiditási adatokat tartalmazó történeti forrással.

Edvinsson szerint az aggregált statisztikai adatok felhasználásával lehetőség nyílt a fenti kérdések részbeni megválaszolására, és a népességtörténet általános trendjeinek a felrajzolására. Amikor azonban a halandóság csökkenésének finomabb összetevőire akarunk választ kapni, ezek az adatok nem bizonyulnak megfelelőnek. A népességről rendelkezésünkre álló mikroadatokat viszont szintén lehetővé tehetik a változások hosszú időtartam alatti vizsgálatát, ugyanakkor finomabb kérdésfeltevések megfogalmazására, új statisztikai módszerek kidolgozására ösztönözhetnek.

A mikroadatokat legfontosabb jellemzői a felhasznált forrás típusától függenek. Edvinsson három nagyobb forrástípust különít el: a népszámlálási adatokat, a demográfiai események listáit és a longitudinális egyéni adatokat. Az utóbbi forráscsoport a demográfiai események összekapcsolható adatait tartalmazza, amelyek megfelelő módszer alapján történő feldolgozása folyamatos és hosszú távú megfigyelést tesz lehetővé. Míg az első forrástípus csak közvetett módon használható a halandóság vizsgálatára (pl. a nemi megoszlás és az élet-

korstruktúra elemzésén keresztül), addig a demográfiai események jegyzékei ezek hosszú idősoros elemzését biztosítják a kutató számára. Kedvező forrásadottságok esetén segítségükkel jól vizsgálhatjuk a halandóság időbeli ingadozásait.

Az egyéni életutak jellemzőit feltáró adatok felhasználásában – a szerző véleménye szerint – kitüntetett szerepet játszott a Louis Henry által kidolgozott családrekonstitúciós módszer. Az utóbbi évtizedekben a módszerrel szemben éles kritikákat fogalmaztak meg, amelyekben az elemzési módszer merevségére, az összegyűjtött anyagok felhasználásában tapasztalható szelektivitásra (pl. a migránsok kizárására), valamint a többtényezős elemzésben mutatkozó hiányosságaira hívták fel a figyelmet. A családrekonstitúciónak mindazonáltal – hangsúlyozza Sören Edvinsson – nagyon komoly érdeme, hogy lehetővé tette a halandóság és más demográfiai jelenségek családi és egyéni szinten történő elemzését.

Mivel a hagyományos családrekonstitúciós elemzés nehézkessé teszi az adatok longitudinális használatát, Edvinsson új módszerek – pl. az *event history analysis* (eseménytörténeti vagy életút-elemzés) – előnyeit hangsúlyozza. Az eseménytörténeti elemzés a kvantitatív életútelelemzés módszere, és a családrekonstitúciós módszer azon elemére épül, hogy az az egyéneket a demográfiai eseményeken keresztül köti össze egymással. A hagyományos családrekonstitúciós elemzéssel szemben az *event history analysis* révén az egyének az események mögött nem tűnnek el, hanem folyamatos vizsgálatuk is lehetővé válik. Kedvező forrásadottságok esetén az egyének teljes életútjának rekonstruálására és családok nemzedékeken keresztüli folyamatos nyomon követésére lehetőség nyílik.

Az *event history analysis* alkalmazását lehetővé tevő nagy adatbázisok közül Edvinsson a holland *Historical Sample of the Netherlands* mintavételes adatbázisát és a svédországi egyetemek (Umea, Stockholm, Lund) területi egységeken alapuló adatbázisait hozza fel példának. A svédországi adatbázisok olyan egyházi nyilvántartásokra épülnek, amelyek a születések és halálozások mellett a migrációra vonatkozóan is megbízható adatokat tartalmaznak.

A tanulmány következő részében a szerző a mikroadatokat felhasználó kutatások legújabb eredményeit ismerteti. Ezek elsősorban a halandóság csökkenésében tapasztalható társadalmi különbségekre hívták fel a figyelmet. Leginkább a csecsemő- és gyermekhalandóság vizsgálatában bizonyosodott be, hogy az anyagi forrásokhoz, az ismeretekhez, a jobb orvosi ellátáshoz való hozzáférés tekintetében mutatkozó társadalmi különbségek erősen befolyásolták a halandóság csökkenését. Ezekben a kutatásokban a figyelem az egyes gyermekek helyett elsősorban a családokra irányul, hiszen a gyermekhalandóság tekintetében lényeges szerepük lehetett azoknak a magatartásbeli különbségeknek, amelyeket leginkább a családi környezet eltéréseiben lehet megragadni. A szoptatási és gyermekgondozási szokások, a családi kapcsolathálóhoz való tartozás

fontos szerepet játszott a gyerekehalandóság alakulásában. Ezek a szokások gyakran nemzedékeken keresztül áthagyományozódhattak, s a kutatási eredmények szerint ezeknek az anyák voltak a továbbadói. Lényeges megállapítás tehát, hogy a halandóság egyes családok szerint is különböző lehetett.

Az életút-elemzés segítségével lehetőség nyílt a gyerekek szüleinek földrajzi származás szerinti elkülönítésére. Ez azt mutatja, hogy a magas halandóságú területekről származó szülők gyerekeit az új környezetben is magas halandóság jellemezte. Mindez alátámasztja a gyermekgondozási szokások és a gyermekhalandóság kapcsolatáról állítottakat.

Edvinsson a továbbiakban több példát is hoz azokra a vizsgálatokra, amelyek a szűk családi kapcsolatháló fontosságát hangsúlyozzák a halandósági viszonyok elemzésekor. A vizsgálatokból megállapítást nyert, hogy az idősebb leánytestvér, az édesanya és az édesapa jelenléte kedvezően befolyásolta a gyerekek életben maradási esélyeit.¹⁴ A törvénytelen születések elemzése is azt mutatja, hogy a nagyobb gyermekhalandóság összekapcsolódik a leányanyasággal.

A halálozás családok közötti egyenlőtlen eloszlására Edvinsson példaként a svédországi Sundsvall és Skellefteå régióra vonatkozó saját kutatási eredményeit ismertette. A két régióban a 19. század folyamán a gyermekhalandóság 200 ezrelékről 100 ezrelékre csökkent. A folyamat következtében nagyon sok család egyáltalán nem tapasztalta meg a gyermekhalált. A klaszter-elemzés során Edvinsson egy biológiai és egy társadalmi tényezőt hozott összefüggésbe a gyerekehalandósággal. Eszerint azokban a családokban, ahol magasabb volt a gyermekhalandóság, gyakoribb volt a koraszülés. Másrészt, azok a családok, amelyek az instabilitás jelét mutatták – ebben az esetben azok, amelyekben a nők újrarázasodtak – ugyancsak az erősen veszélyeztetettek közé tartoztak.

Utolsó példaként Edvinsson a teljes egyéni életutak nemzedékeken keresztüli összehasonlító vizsgálatait ismertette. Ezek hangsúlyozzák, hogy az életút egy bizonyos szakaszát meghatározó körülményeknek (pl. gyermekkori táplálkozási körülményeknek) rövid és hosszú távú következményei lehetnek. Az életút elemzés a halandóság megközelítésében új szemléletmódot hozott, és arra figyelmeztetett, hogy az időszaki tényezők mellett a korcsoportok szerinti elemzésre is fordítsunk figyelmet.

A tanulmány befejező részében a szerző a jövőbeni kutatási lehetőségeket taglalta. Véleménye szerint az egyéni életutak vizsgálata még nagyon sok lehetőséget rejt magában. Ezek a kutatások csak nemrég kezdődtek el, de a sikeréhez elengedhetetlen az orvostudomány és a járványtan legújabb eredményeiben való tájékozottság. Edvinsson különösen fontosnak tartja az elsősorban városi környezetben tapasztalható instabil helyzetek (pl. éhezés, munkanélküliség stb.)

¹⁴ A családapá halálának következményeiről és a gyermekhalandósággal kapcsolatos összefüggésekről lásd: R. Derosas – M. Oris (eds.): *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies*. Peter Lang, Bern 2003.

és a halálozás közötti kapcsolat vizsgálatát. Lényegesnek tartja továbbá a halandósági viszonyok nemzedékeken keresztül történő átadásának kérdéskörét, amelynek fontos része, hogy miként tudjuk szétválasztani a különböző genetikai tényezőket a nemzedékeken keresztül érvényesülő társadalmi, kulturális normáktól. A tanulmány végén a szerző a különböző eredmények nemzetközi összehasonlíthatóságának fontosságát emelte ki. A Princeton-project tapasztalataira hivatkozik, amikor azt állítja, hogy a nemzetközi összehasonlító kutatások segíthetnek új hipotézisek megfogalmazásában és a vizsgálatok eredményesebb véghezvitelében. Természetesen fontosnak tartja a különböző források integrálását is. A konferenciát és az *International Micro-Data Access Group* (A mikrodatokhoz való hozzáférés nemzetközi kutatócsoportja) létrehozását ebbe az irányba mutató kedvező lehetőségnek tartja.

Pakot Levente

Heldur Palli: *Traditional reproduction of the population in Estonia in the 17th and 18th centuries.* (Hagyományos népességreprodukció Észtországban a 17. és 18. században). Estonian Interuniversity Population Research Centre, Tallin, 2004. 119 oldal.

Az észt demográfiai kutatóközpont kiadványa az ország 17–18. századi népességtörténetét vázolja fel három, reprezentatívnak tekintett egyházközség demográfiai adatainak alapján. Az angol nyelvű kötet egyben a szerző – neves észt történelmi demográfus – többévtizedes kutatómunkájának és számos korábbi írásának összefoglalását is jelenti.

A munka elsősorban a külföldi olvasó számára készült, így először az észt népességtörténelmi kutatások historiográfiáját ismerhetjük meg belőle, majd részletes ismertetést olvashatunk Észtország történelméről, földrajzáról, külső és közigazgatási határváltozásairól, etnikai, felekezeti, gazdasági és társadalmi viszonyairól. Itt értesülünk arról, hogy a 17–18. században mintegy száz egyházközség állt fenn az ország területén, így a három parókiára kiterjedő vizsgálat 3%-os mintavételnek felel meg (9–14.).

A kötetnek a szerző történelmi demográfiai kutatásaira épülő része öt nagyobb egységre tagolódik: a források részletes bemutatására (15–20.), az ország 17–18. századi népességfejlődése alapadatainak összefoglalására (21–24.), a három kiválasztott egyházközség részletes demográfiai vizsgálatára (25–63.), az eredmények összehasonlítására (64–73), valamint azok nemzetközi kontextusba illesztésére (74–80.). A könyvet a táblázatok többségét tartalmazó függelék teszi teljessé.

Az elemzés igen tanulságos és bizonyos mértékben példaértékű lehet a magyar olvasó és még inkább a magyarországi népességtörténelmi kutatója számára.

A munka egy kis ország történeti demográfiáját próbálja feltárni, ahol a kutatás alapfeltételei (szűkös anyagi források) sokban hasonlíthatnak a hazai helyzetre. Észtország emellett a szerző megállapítása szerint – Magyarországhoz hasonlóan – a „nyugati” és „keleti” demográfiai rendszer határvonalán fekszik, az ún. Hajnal-vonalon, és éppen ez adja különös jelentőségét a nemzetközi történeti demográfiai kutatás számára. És valóban: az észt demográfiai viszonyok elemzése alkalmas adhatna arra, hogy a sokat kritizált, minden bizonnyal leegyszerűsítő és ideológiai ballaszttal terhes Hajnal-modellt tovább csiszolják. Ehelyett a szerző beéri azzal, hogy a mű végén megállapítja: Észtország a házasodást, az írni-olvasni tudást és általában a tradicionális népességreprodukció formáját illetően inkább a nyugat-európai országokhoz hasonlít, mint Oroszországhoz. Így lényegében minden fenntartás nélkül elfogadja a számos elemzés által már alaposan kikezdett népességtörténeti diskurzust. A kötet legfőbb ereje – azt kell mondanunk – az adatok statisztikai elemzésében és a rendkívül gazdag adatközlésben rejlik és kevésbé a kutatási célok pontos körülírásában és az eredmények kontextualizálásában.

A másik párhuzam, amely a magyarországi demográfiai viszonyok feltáráshoz kínálkozik, Észtország 17–18. századi népességfejlődésében rejlik. A mű alapján a két ország kora-újkori sorsa igen hasonlóan látszik: a 16–17. század háborúi, inséges időszakai, pestisjárványai Észtország népességét is a középkori szintre vetik vissza, a 17. század második felében tanúi vagyunk némi rekompenzációnak, majd 1695-től újabb csapássorozat következik, 1695–97-ben éhínség, 1700 és 1710 között a minden addiginál pusztítóbb északi háború, 1710–11-ben pedig a Magyarországot is sújtó nagy pestisjárvány dülta föl területét. Mindennek következtében a népesség a 18. század első harmadában a 13. századi szinten lehetett (150–170 ezer fő). Utána viszont igen gyors népességnövekedés pótolta a veszteségeket: 1730 és 1780 között ötven év alatt megduplázódott a népesség, ami még a 18. századi magyarországi növekedés mértékét is felülmúlta (itt kb. 70 év alatt következett be a megkétszereződés). Mindez természetesen mindkét esetben elképzelhetetlen lett volna az erős bevándorlás nélkül. Ez Magyarországon az etnikai viszonyok jelentős átrendeződésével járt, Észtországban viszont nem történt komoly változás ezen a téren (1695-ben a lakosság 90%-a észt, a 18. században ez kb. 80%-ra csökkent, majd 1782-ben újra 90%-ra emelkedett). A szerző magyarázata szerint ez a gyors, 30–40 év alatt lezajló asszimiláció eredménye volt. Az etnikai adatok forrását a különböző népesség-összeírások adataiban találhatjuk, a könyvből közvetlenül nem tudjuk meg a besorolás módját, de áttételesen kiderül, hogy valószínűleg a név és esetleg a társadalmi állás lehetett a kiindulópont (a németek inkább városlakók, a társadalom elitjét alkották, a svédek vagy oroszok szabad halászok, míg az észték zömmel jobbágyok, szolgák és majorsági cselédek voltak). A felosztás joggal válthat ki kritikát, de meg kell jegyeznünk, hogy ez esetben az etni-

kai, nyelvi elkülönülés valóban együtt járt társadalmi különbségekkel, és így valóban identitásképző elem lehetett már a kora-újkorban is.

A fentiekből is nyilvánvaló, hogy Észtország gazdasági, társadalmi viszonyai, 16–18. századi népességfejlődése miatt rendkívül hasznos összehasonlító adatokkal szolgálhat a magyar kutatók számára, sokkal inkább, mint Anglia, Franciaország vagy Németalföld. A kis kötet legfőbb vonzereje éppen ebben rejlik: rendkívül adatgazdag, a nemek, a nagyobb korcsoportok, a házassági életkorok, a születési és halálozási arányszámok, a természetes és a tényleges szaporodás aránya mind a magyarországi adatokhoz áll közel. A rekonstrukció útja is lehetne hasonló, az általános fejlődés trendjének felvázolása mellett nálunk is épülhetne néhány településszintű elemzésre. A probléma a mintaválasztásban rejlik: az észt elemzésből sem teljesen világos, hogy mi volt a mintavétel alapja, valószínűleg a geográfiai, településszerkezeti, társadalmi, gazdaságkódásbeli különbségek, de ez egy etnikailag, felekezetiileg, társadalmilag viszonylag homogén és földrajzi téren is kevésbé változatos ország esetében kevésbé zavaró. Magyarország népességtörténeti rekonstrukciójánál azonban a mintavétel csak alapos előtanulmányok után lehetséges, az ország sokszínűsége lényegesen nehezíti a kérdés megoldását.

Lényeges különbség viszont az, hogy Észtország esetében jobbak a forrásadottságok: a (többnyire német lelkészek által vezetett evangélikus) egyházi anyakönyvek mellett a magyarországinál jóval nagyobb bőségben állnak a kutató rendelkezésére népesség-összeírások, amelyeknek eredeti, nominális anyaga jelentős részben fennmaradt. A 17. századból vannak svéd birtokösszeírások és térképek, amelyek név szerint felsorolják a gazdákat, sokszor háztartásuk tagjainak a létszámát is megadva, de sok helyen a zsellérek száma is szerepel a forrásban. A 18. századból ennél sokkal teljesebb összeírások maradtak, részint itt is birtokösszeírások, ahol a háztartásfők neve mellett megadták a háztartás tagjainak a számát, részint a lelkészek által vezetett, a katolikus status animarumokhoz hasonló lélekösszeírások, ahol a teljes népesség szerepelt név, kor, írástudás, a családfőhöz való viszony szerint. Több parókiáról ez a fajta anyag hosszabb időtartamra vonatkozóan megvan, ami nyomon követhetővé teszi a változásokat pl. a háztartásszerkezet terén. Az orosz kormányzat ezenkívül – adóztatás céljából – két országos lélekösszeírást is végeztetett az uradalmi tisztviselőkkel (1782-ben és 1795-ben), amelyben minden közrendű személyt feltüntettek háztartásonként, itt is név és kor szerint, a háztartásfőhöz való kapcsolat megjelölésével együtt. Mindez páratlan lehetőséget nyújt a család- és háztartásszerkezet kutatása számára, és lehetővé teszi az összeírások és az anyakönyvek adatainak összekapcsolását is. Ez segít a névazonosítás igen nehéz és aprólékos munkájában, valamint a demográfiai elemzést (pl. családrekonstrukció) társadalmi státus szerint is elvégezhetővé teszi.

A források bemutatása és a forráskritikai rész után következik a három vizsgált parókia adatainak részletes elemzése. Ez hasonló szerkezetben és hasonló

módszerekkel történik, de mivel a feldolgozott periódusok nem teljesen azonosak, ezért a három esettanulmány adatgazdagsága sem azonos. Mindhárom esetben tájékoztatást kapunk az egyházközség fekvéséről, társadalmi viszonyairól, 17–18. századi történetük legfontosabb eseményeiről, majd ennél sokkal alaposabban a demográfiai folyamatokról és viszonyokról. A kiindulópont mindhárom esetben az anyakönyvi adatok elemzése, megismerjük a születések, halálozások és házasságkötések számának alakulását, a népmozgalmi események szezonálisitását, a törvénytelen születések arányát, a házassodási endogámia-exogámia alakulását. Majd a családrekonstrukció eredményei következnek: az első házasságkötés átlagos életkora, a korszpecifikus termékenységi arányszámok, a házasságok időtartama, az újránházassodás aránya. Ezt a népességösszeírások anyagának feldolgozása követi: a népesség korstruktúrája, a társadalmi szerkezet és a háztartásszerkezet és háztartásméret adatai. A legvázlatosabb elemzés a legrégebbi adatokra épült: a dél-észtsországi Rouge 17. századi anyakönyvei (1661–1696) csak a népmozgalmi adatok dinamikáját mutatják meg, de a temetések száma itt még erősen hiányos. Ezért itt csak részleges családrekonstrukció készíthető, elsősorban a házasságkötési életkort és a születési intervallumokat, valamint a korszpecifikus termékenységi arányszámokat lehetett kiszámolni. Az észak-nyugati Karuse (1685–1799) és a déli dombvidéken fekvő Otepää (1716–1799) esetében azonban mind az anyakönyvek, mind a népességösszeírások minősége sokkal jobb volt, így itt az elemzés sokkal mélyebb lehetett. Különösen igaz ez Otepää-re, ahol a népesség korszervezetét társadalmi rétegenként is megismerhetjük, és részletes adatokat találunk az olvasni tudásról is.

Az eredményeket értékelve a szerző megállapítja, hogy Észtországban alapvetően a 17–18. században Európa más területein is feltárt hagyományos demográfiai rendszer működött. Bár csak az említett három parókiáról készült részletes, családrekonstrukcióra (is) épülő demográfiai elemzés, a más településekre vonatkozó szórványos adatok azt mutatják, hogy az észtországi demográfiai viszonyok meglehetősen egységesek lehettek a vizsgált periódusban. 1711 után mindenhol igen gyors a népességnövekedés, a természetes szaporulat értéke az átlagos években elérte vagy meghaladta az 1%-ot. A növekedés mértéke mintegy fordított arányban állhat a századelő csapásainak súlyosságával: ahol az 1710–11-es pestis a legnagyobb pusztítást okozta (Karuse), ott a legnagyobb a 18. századi népességnövekedés. A jelentős növekedés részben a bevándorlásból ered, de feltűnően magas (a 18. századi Magyarország sokszor gyanakvással szemlélt értékeihez hasonló) a természetes szaporulat is. Egyrészt relatíve kedvező a halandóság (közel 35 év a születéskor várható átlagos élettartam az 1712–24 közötti születési kohorszokban, Otepää-ben 35 év a 18. század végén), másrészt igen magas a termékenység. Az átlagos gyermekszám a teljes termékeny periódusukat házasságban töltő nőknél 9 körül volt (Karuseben enyhén csökkenő, Otepää-ben enyhén növekvő tendenciát mutatva). A házas termé-

kenység nemzetközi indexe (I_g) Karusében a század első felében 0,82, a század második felében 0,77, míg Otepää-ben ugyanezek 0,86 és 0,97. Tehát a „természetes”, azaz tudatos születéskorlátozás nélküli termékenység 80–90%-a volt jellemző a 18. századi Észtsországban, ami igen magas érték, a születéskorlátozás nyilvánvalóan csak jóval később, a 19. században kezdett elterjedni az országban. Az első házasságkötés életkora Nyugat-Európához képest alacsonyabb (nőknél 21, férfiaknál 23 év a század első felében, 23,5 és 26 év a másodikban). Az első házasságkötés életkora tehát nő, hasonlóan a háztartások méretéhez és szerkezetük összetettségéhez. A népességnövekedés ugyanakkor a század végére lefékeződik, ami a népességnövekedés fokozódására utal, a gyors növekedés relatív túlnépesedést okozott a vizsgált területeken. Ezt erősíti az a megfigyelés is, hogy a háztartások jelentős méretnövekedése mellett csökken bennük a szolgák aránya, a gazdaságok munkaerő-szükségletét egyre inkább ki tudták elégíteni saját erőből is. Ehhez járult pl. Otepää-ben a fokozódó mértékű elvándorlás. A háztartásméret- és szerkezet adatai a szerző megállapítása szerint jól illeszkednek a hasonló finn, lett és orosz értékekhez, ami szerinte a lényegében hasonló robotrendszer következménye lehetett, ez határozta meg a háztartások munkaerő-igényét. A probléma itt az, hogy a robot mint független változó máshol is jelen volt Közép-Kelet-Európában, de a háztartásméret- és szerkezet mégis nagy változatosságot mutat, tehát más tényezőknek is lehetett szerepük. A szerző elemzése is erre mutat: egyrészt meghatározó a szolgák jelenléte, az ő háztartásaik kisebbek, törekenyebbek (sok a töredékszalád, egyedülálló), szerkezetük egyszerű, és arányukat nem egyszerűen a robot megszabta munkaerő-szükséglet befolyásolhatta. Ez többé-kevésbé állandó tényező, de emellett lokális különbségeket is láthatunk Karuse és Otepää, tehát Észak- és Dél-Észtsország között. Délen a háztartások nagyobbak voltak, szerkezetük bonyolultabb, itt a szórt, tanyaszerű gazdaságok területén több háztartás élt, bár külön gazdálkodtak, és a szolgák a tanyák területén laktak. Északon a falvakra inkább az individuális gazdálkodás volt jellemző, egy gazdaság többnyire egy háztartást jelentett, a szolgák, zsellérek a falvak környéki tanyákon éltek. A lokális hagyományok, a földrajzi környezet, a településszerkezet, a gazdálkodás módja mind befolyásolhatta a háztartásméretet- és szerkezetet, még ha a különbségek nem is olyan jelentősek, mint Magyarország esetében.

Figyelemre méltó, hogy a növekvő népességnövekedés itt is a háztartások méretének és szerkezetük összetettségének növekedéséhez vezetett – akárcsak a 18. század végi, 19. század eleji Magyarországon, amint ezt Faragó Tamás megállapította. A reakció azonban Észtsországban részint más, mint Magyarországnak legalábbis egyes területein: ott az elvándorlás és a házasságkötési életkor kitolódása lehetett a levezető szelep, miközben a termékenység a 18. század végén változatlanul igen magas maradt, itt pedig bizonyos régiókban (pl. az Ormánységben vagy a Duna mentén) a korai születéskorlátozás jelentette a vá-

laszt a lokális túlnépesedésre. Mindezek a párhuzamok – csak ismételni tudjuk – rendkívül tanulságossá teszik a művet a magyar olvasó számára.

Őri Péter